

Marie Černá SOVĚTSKÁ ARMÁDA A ČESKÁ SPOLEČNOST 1968–1991

SOVĚTSKÁ ARMÁDA A ČESKÁ SPOLEČNOST 1968-1991

Marie Černá

Recenzovali:

Mgr. Daniela Kolenovská, Ph.D.

Petr Roubal, Ph.D.

Foto na obálce: Prvomájový průvod v Trutnově v roce 1985 / Karel Hybner, Státní okresní archiv Trutnov.

Kniha je výsledkem výzkumu podporovaného Grantovou Agenturou ČR v rámci grantu č. GA 17-06744S.

Vydaly Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. a Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Praha 2021

Redakce Milan Drápala, Michaela Tučková

Překlad resumé Jiří Mareš

Obálka a grafická úprava Markéta Jelenová

Sazba Dana Weberová, eknih DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova, 2021

© Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2021

ISBN 978-80-246-5047-0 (pdf)

ISBN 978-80-246-5046-3 (Karolinum)

ISBN 978-80-7285-263-5 (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

ÚSD

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

OBSAH

ÚVODEM / 15

OD OKUPACE K PŘÁTELSKÉ POMOCI / 34

- Okupace! / 35
- Okupace?! / 46
- Dislokace / 48
- Dohoda o dočasném pobytu / 50
- Zmocněnec vlády / 55
- Zabydlování / 57
- Politické úkoly Sovětské armády / 61
- Družba?! / 66
- Intervence / 67
- Provokace / 69
- Sovětská posádka, šumperští studenti a Jan Zajíc / 71
- „Svrchovaně vážná situace“ / 74
- Formování „zdravých sil“ alias „politické podsvětí“ / 75
- Svaz československo-sovětského přátelství / 81
- Podpora / 86
- Nástup / 89
- Horké léto 1969 / 94
- „Republiku si rozvracet nedáme!“ / 96
- „Přátelská pomoc“ / 98
- Družba! / 101
- „Nevinné dětské hlavičky“ / 104
- Zpěvem a tancem / 109
- Mediální obraz / 114
- Radikalizace / 127

PRIVILEGOVANÝ POBYT / 136

- Za hranice Smlouvy / 137
- Byty pro důstojníky / 143
- „Jako doma“ / 146
- Od „neuvážených slibů“ ke státní garanci / 151
- Nový problém / 157
- „Zlepšení podmínek“ do pětiletého plánu / 163

„Složitá právní otázka“ / 166
Voda pro milovickou posádku / 169
Odškodňování / 172
Tanková cesta / 177
Se starými problémy do nové pětiletky / 179
Zábory půdy a generální opravy / 184
Krise / 188
Na prahu ekologické katastrofy / 191

NESNADNÉ SOUŽITÍ / 200

Fasáda politického režimu a vzájemných vztahů / 201
Oficiální paměť „bratrské pomoci“ / 213
Věčné československo-sovětské přátelství / 218
Utajované skutečnosti a kontrarozvědná ochrana / 222
Družba, ale... / 230
„Oficírské paničky“ a nebozí „vojáčci“ / 237
Paměť okupace / 242
Nevyhnutelnost soužití / 246
Ve jménu bojové připravenosti / 249
Dopravní nehody / 255
Mimo zákon / 258
„Rekvírování“ / 265
Obchody a obchodování / 267
Černý obchod / 274

ODCHÁZENÍ / 284

Odsun „s vůní šeříku“ / 288
Poučení do posledního dechu a nový nádech / 290
Okupace bez okupanta / 294
Mezičas / 301
„Kulturní šok“ / 303
Restituce prostoru a paměti / 305
Odsun bez šeříků / 311
Odškodnění versus majetkové vyrovnání / 316
Černé stavby versus sovětský majetek / 318
„Nulová“ neboli záporná varianta / 322

ZÁVĚREM / 328

POZNÁMKY / 334

Úvodem / 334

Od okupace k přátelské pomoci / 336

Privilegovaný pobyt / 352

Nesnadné soužití / 362

Odcházení / 371

SUMMARY / 378

SEZNAM ZKRATEK / 384

SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY / 387

JMENNÝ REJSTŘÍK / 395

ÚVODEM

Přítomnost Sovětské armády v Československu v období od srpna 1968 do června 1991 začala vojenskou okupací, kterou normalizační režim následně přetransformoval v přátelskou pomoc v boji proti hrozící kontrarevoluci. Když se Sovětská armáda v letech 1990–1991 z Československa stahovala, poukazovalo se především na devastaci prostředí, kterou po sobě zanechávala. Jak vojenská invaze, tak odchod Sovětské armády se staly důležitými milníky naší soudobé historie, které si každoročně připomínáme. Srpnové události roku 1968 patří k nejpodrobněji zdokumentovaným okamžikům našich dějin¹ na centrální i regionální úrovni, samostatné studie byly věnovány také obětem invaze.² Svoji pozornost, byť poměrně menší, si získal i odchod Sovětské armády z Československa.³ Ve své knize se snažím naplnit obsahem i dvacetileté období, které tyto dva historické mezníky propojuje a které prozatím zůstávalo spíše ve stínu pozornosti. Zajímá mě, co přítomnost Sovětské armády vlastně znamenala pro českou společnost, jak se odrazila v politické situaci a v oficiálním přístupu československého státu, který z ní plynul, a jakou stopu zanechala v dobovém veřejném prostoru i v kolektivní paměti.

Výklad začíná 21. srpnem 1968, tedy dnem vpádu vojsk Varšavské smlouvy, a poté sleduje politický vývoj, který s usazováním Sovětské armády v Československu bezprostředně souvisel. Spíše než na příčiny se zaměřuji na důsledky vojenské invaze; k otázce, co bylo kardinálním motivem umístění Sovětské armády v Československu, žádné nové objevy nepřináším.⁴ V poinvazním politickém vývoji se přitom oficiálních vysvětlení objevilo hned několik. Hlásím se k poměrně běžnému názoru, že dislokace Sovětské armády v Československu odpovídala jak vojensko-strategickým, tak politickým záměrům Sovětského svazu. Střední skupina vojsk, jak se oficiálně označovala část Sovětské armády umístěná v Československu, na jedné straně upevnila sovětské vojenské pozice ve střední Evropě, tedy v zájmovém prostoru hraničícím se západním Německem, na druhé straně pomohla zlikvidovat demokratizační proces pražského jara a připomenout Československu jeho místo a závazky v rámci socialistického tábora zemí Varšavské smlouvy a Rady vzájemné hospodářské pomoci. Vojensko-strategické otázky do velké míry ponechávám stranou a zaměřuji se na otázku, jakým způsobem se přítomná Sovětská armáda zapojila do posrpnového politického dění. Pro další výklad je nicméně nezbytné zmínit alespoň v hrubých obrysech okolnosti, které vojenské invazi předcházely a na které následný vývoj navazoval. Vycházím přitom ze standardního výkladu takzvaného obrodného procesu konce šedesátých let, známého také jako pražské jaro, který přinesl pokus o liberalizaci a reformu socialistického režimu

v Československu a který byl personalizován výměnou Antonína Novotného za Alexandra Dubčeka v politicky zásadní funkci prvního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Československa v lednu 1968.

Mnohé nasvědčuje tomu, že komunistický režim v Československu se v druhé polovině šedesátých let dostával do své další fáze. Mobilizační potenciál vize budování sociálně spravedlivého řádu, na kterém stavěl étos jeho zakladatelského období, se postupně vyčerpával. Svůj podíl na tom měla také nová dorůstající generace lidí, která jiné než socialistické poměry neznala. Referenčním rámcem nejenom pro tuto generaci přestávala být démonizovaná první republika a čím dál tím víc se jí stával okolní svět. Určitá úroveň sociálních jistot se stala samozřejmostí a společenská kritika se zaměřovala na nejrůznější iritující nedostatky, omezení a komunistickým státem generované násilí. Dubčekovo vedení si tyto vnitřní rozpory uvědomovalo a ideu socialistické jednoty zamýšlelo obnovit na reformovaných principech. Záměrem těchto snah bylo ukázat občanům vlídnější tvář režimu a jejím prostřednictvím je ještě pevněji semknout okolo společného socialistického projektu. Atraktivnější podoba socialismu měla zajišťovat určitá občanská práva, umožnit rozvoj partikulárních skupinových zájmů a zlepšení životní úrovně. Politicky vycházela z teze, že ostrý dohled, direktivní uplatňování moci a potlačování základních svobod si v počáteční fázi budování socialistického řádu vyžádal boj s třídním nepřítelem, který však byl postupně zlikvidován, vypuzen nebo zneškodněn, zbaven prostředků moci a víceméně bezpečně integrován do společnosti. Ideu o nezbytnosti podřízení vlastních zájmů ve prospěch celku a budovatelské askeze, vyžadované v počáteční fázi, postupně vystřídala představa o nároku na určitou míru materiálního a kulturního standardu a osobních svobod.

Dubčekovo vedení stálo před nelehkým a vlastně rozporuplným úkolem: Liberalizovat režim ze své povahy založený na totalitních direktivách, tak aby se zachovala jeho podstata, tedy mocenský monopol komunistické strany a státem řízené plánovité hospodářství, byl sám o sobě vysoce zrádný projekt. Bylo třeba zabývat se nezbytnými otázkami, jak demokratizovat a decentralizovat stávající vládu, a přitom garantovat vedoucí úlohu komunistické strany. Její monopol do budoucna zajistit jinými než direktivními způsoby, aby se stala nikoliv despotou, ale moudrým vůdcem a integrujícím prvkem, který budou všichni dobrovolně respektovat. Přenést hlavní díl rozhodování na státní orgány, aniž by se uchýlily od generální linie vytyčené stranou. Na různých úrovních stranického rozhodování dosáhnout větší plurality názorů a zajistit hlas menšině, ovšem při zachování demokratického centralismu. Umožnit skupinám a jednotlivcům prosazovat vlastní zájmy, ale jen v rámci jednoty reprezentované Národní frontou. Povolit svobodu slova a projevu, ale nedopustit vnitřní opozici. Rozhýbat ekonomiku, vnést do rigidního systému

státního plánu tržní prvky při naprostém vyloučení soukromého vlastnictví výrobních prostředků.

Aniž politické vedení a jím ustavené expertní týmy teoreticky dořešily všechny finesy předpokládaných reforem, společnost přijala jejich příslib a sama jim šla naproti. Paralelně se závažnými koncepčními debatami o povaze socialistické reformy a trefných přívlastcích obrozeného socialismu si společnost z postupující relaxace poměrů snažila vzít, co se dalo. Některé projevy liberalizace se rovnou začaly testovat v praxi, a s ní i její limity. Jak bylo mnohokrát ukázáno, cenzura byla oficiálně zrušena v době, kdy už ji reálně nikdo neprovozoval. Otevřela se bolestivá nebo doposud umlčovaná témata nedávné minulosti. Zadními vrátky se vrátila první republika a s ní obnovené projevy úcty vůči prvnímu československému prezidentovi, v padesátých letech zatracovanému. Najednou se veřejně začalo mluvit a psát o věcech, o kterých si ještě před nedávnem lidé neodvažovali ani šeptat. Velká část euforie roku 1968 se nesla na vlně pojmenovávání komunistickým režimem tabuizovaných nebo jednostranně ideologizovaných problémů, politických i společenských. Nadšení, že je možné mluvit o zločinech padesátých let, stejně jako příprava rehabilitací jejich obětí, se pro mnohé promítlo do nadějí spojených s budoucností, že bude lépe.

Materiální standard, který měla ekonomická reforma pomoci pozvednout, se koncem šedesátých let ještě nijak nezměnil. Živobytí a provoz domácností i nadále provázel spotřební trh s dlouhými seznamy nedostatkového či periodicky nesehnatelného sortimentu a pravidelné výpadky základního zboží. I nadále se v praxi uplatňovala socialistická skromnost a životní strategie, jak vyžít z mála. Ale z hlediska nejrůznějších druhů politické šikany situace vypadala v porovnání s předchozím obdobím mnohem slibněji. Stranický dohled nad výběrem, dosazováním a odvoláváním funkcionářů a zaměstnanců či přijímáním studentů na školy sice nikdo formálně nezrušil. Politická kritéria výběru se však už během šedesátých let zmírňovala a postupně opouštěla primát třídního původu ve prospěch profesní kvalifikace. V praxi se leckde schvalování stranickými orgány stávalo pouhou formalitou, jinde se i na vyšší funkce zaváděly do té doby nevídané konkurzy s volným výběrem kandidátů, případně byly stranické orgány obcházeny zcela. Také komunistická obsese ostře střežených hranic se už několik let předtím zmírňovala do přijatelné podoby cestovní politiky, která občanům umožňovala vcelku volně vyjízdit i do západních zemí. Politické uvolnění se projevilo rozkvětem spolků a všeobecně aktivit, které primárně s politikou nechtěly mít nic společného a byly rády, že se politického dohledu a ideologizace zbavily. Děly tak s přesvědčením, že depolitizace určitých zájmových, kulturních, uměleckých, náboženských a společenských aktivit bude konečně možná. Na druhou stranu se díky politickému uvolnění řada

lidí spontánně vrhla do politické činnosti a diskusí, a to jak v rámci komunistické strany, tak mimo ní.⁵ Do léta 1968 se mnohým v Československu mohlo zdát, že jim socialistický režim skutečně nastavuje přívětivější tvář.

Všechny tyto společenské procesy s sebou nesly riziko, že přesáhnou meze, které byli vládnoucí komunisté ještě ochotni tolerovat. S kritikou nezákonností padesátých let se pojily vysoce osobní výhrady namířené proti konkrétním lidem, ale vcelku běžně se také začaly ozývat hlasy zpochybňující základní principy komunistického režimu. Na nejrůznějších mítincích s politiky celostátními i místními padaly dotazy a požadavky na obnovení pluralitního politického systému. V odborovém hnutí se projevovaly snahy o vymanění z dohledu stranických organizací. Tu a tam se ozývaly požadavky na zrušení Lidových milicí jako ozbrojených složek komunistické strany. Představy, co je ještě pro stávající režim únosné a co už ho kriticky ohrožuje, se různily a v čase vyvíjely. Vedly se o nich vleklé debaty na všech mocenských stupních i v médiích a poměrně rychle se staly předmětem třídění a značkování, typicky na konzervativce a reformátory. Tak jak byla reforma koncepčně nastavena, tedy jako demokratizace komunistického řádu s jistými limity, byla hrozba jejich překročení imanentní. Obrodný proces byl přes veškerý totalizující důraz na jednotu vnitřně rozporný a zároveň rozdělující. Svoboda slova nastolila témata revize budovatelského období komunismu: obnovy toho, co bylo zrušeno a zničeno, rehabilitace pronásledovaných, ale také nastolování otázky viny a viníků. Československá společnost po dvaceti letech opět došla do neuralgického stadia vyrovnávání s vlastní minulostí.

Rok 1968 byl pestrý – politicko-společensky i emočně. Kromě sdílené radosti a nadějí mnohých se otevřela řada bolestných, ožehavých a potenciálně konfliktních témat. Proponenti režimu od té nejvyšší po lokální úroveň museli najednou čelit otázkám po své dosavadní angažovanosti pro ně dosud nezvyklým způsobem – prizmatem osobní zodpovědnosti za to, co se nyní najednou začalo nazývat chybami, omyly, dokonce zločiny.⁶ Na velké zpochybňování reagovali příslušní činitelé různě – někteří únikem či rezignací, jiní agresivitou, řada z nich si průběžně zpracovávala postup událostí a aktivně se přizpůsobovala novým trendům ve straně. Většina systémových opatření byla během pražského jara teprve v přípravné fázi, což nezabránilo lavině personálních výměn, která se valila od ústředních stranických i státních orgánů přes jejich nižší patra, prokuraturu, bezpečnostní složky, místní politickou a hospodářskou reprezentaci po kulturní, vědecké, školní či zájmové organizace a instituce. Do léta 1968 bylo vyměněno osm z jedenácti krajských vedoucích tajemníků strany.⁷ Lidé ze svých funkcí odcházeli pod tlakem, na základě vyjádření nedůvěry, sami rezignovali nebo byli odvoláváni. Čelili kritice, nebo ji sami předjímalí, že se v minulosti politicky zkompromitovali,

iniciativně se podíleli na státním násilí nebo že postrádají profesní kvalifikaci a potřebné kompetence. Lidé, kteří na vývoj ve společnosti pohlíželi s obavami či nedůvěrou, nebyli ani početně zcela zanedbatelnou skupinou.

Už na úrovni teoretické koncepce značně rozporuplná demokratizační mise vyžadovala od komunistického vedení delikátní manévry vůči části nevypočitatelné společnosti, která testovala a zároveň se snažila posouvat limity možného. Udržet ji na uzdě, a neztrácet přitom úsměv demokrata, bylo samo o sobě těžkým politologickým oříškem. Za zády přitom Dubčekovo vedení mělo partnery z Varšavské smlouvy v čele se sovětskými představiteli, z nichž většina pohlížela na československé snahy o reformu socialismu s nevráživostí, a kteří rozvíjeli svůj vlastní, paralelní příběh obrodného procesu. Lze ho převyprávět jako sled skupinových i bilaterálních setkání, v nichž se českoslovenští představitelé museli zodpovídat z toho, co se v Československu děje, čelit kritice, výhrůžkám, domluvám, a hlavně neustálému strašení.⁸ Už na poradě vedení šesti komunistických stran v Drážďanech v březnu 1968 československým zástupcům, zcela nepřipraveným na frontální kritiku, předložili závěr sovětské rozvědky, že skupina literátů v čele s profesorem Václavem Černým a spisovatelem Janem Procházkou ve spojení s imperialistickými silami usiluje o rozvrat komunistické strany a socialistického zřízení.⁹

Od této chvíle pozorovalo sovětské vedení vývoj v Československu prizmatem alarmistické vize o připravované kontrarevoluci a zintenzivnilo svůj dohled. Ve všem, co československá společnost vnímala jako projev blahodárného uvolnění, spatřovalo záškodnické spády kontrarevolučního a imperialistického spřehžení: Otevřené hranice, přes které volně proudí západoněmečtí špioni a přivázejí se zbraně pro kontrarevolucionáře. Nikým nekontrolované sdělovací prostředky obsazené kontrarevolučními živly, útočící na posvátné základy socialismu. Debaty o zločinech padesátých let poukazující na roli sovětských poradců, které podkopávaly autoritu strany, a hlavně Sovětského svazu. Kádrové změny a kritika „konzervativců“, které vedly k diskreditaci a osočování „dobrých soudruhů“ a zastrašování „zdravého jádra strany“. Státní bezpečnost omezená ve svých pravomocích, která ztrácí přehled nad jen zdánlivě potlačenými třídními nepřáteli – bývalými příslušníky buržoazie a rozpuštěných politických stran. Otupená bdělost, která těmto vrstvám umožňuje opět se formovat do opozice, usilující o převrat, restauraci kapitalismu, a co více, odplatu a mstu na vládnoucích komunistech. Katastrofický scénář ústící do předpokládaného bratrovražedného boje a honu na komunisty nacházel svoji inspiraci v krvavé maďarské revoluci roku 1956. Jednotlivá politická jednání prokládal generální tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu Leonid Iljič Brežněv telefonáty a dopisy, v nichž Dubčekovi přísně, jakoby otcovsky domlouval, aby proti tomu, co spojenci z Varšavské smlouvy považovali

za rozvrat, nekompromisně zasáhl. Zapřísahal ho přitom společným přátelstvím, které bylo „zpečetěno množstvím společně prolité krve“.¹⁰

Stále častěji se zdůrazňovalo, že politické dění v zemi není pouhou vnitřní záležitostí československého státu, ale dotýká se celého socialistického tábora, vůči kterému má Československo nezrušitelné závazky. Nátlak na československé vedení, aby přijalo konkrétní restriktivní opatření, upevnilo direktivní pozici strany, převzalo ztracenou kontrolu nad sdělovacími prostředky a státní hranicí, zamezilo činnosti nově vznikajících politických a zájmových organizací a provedlo náležité kádrové změny, se stupňoval. Dubčekův liknavý přístup, jeho opakované sliby, odkládání konkrétních kroků a vytáčky, ale i způsob, jakým kritiku představitelů zemí Varšavské smlouvy komunikoval, respektive nekomunikoval, širšímu stranickému plénu a veřejnosti, se Brežněvovi čím dál tím více nelíbily. Zároveň Kreml začal podporovat spojenectví s těmi, kdo byli ochotni panikářským vizím o hrozící kontrarevoluci naslouchat, ujímat se jich a dále je rozvíjet. O potřebě vyhledávat a podporovat takzvané zdravé síly v Československu, tak aby byly schopny obrodnému/rozkladnému procesu se postavit, se mezi partnery z Varšavské smlouvy mluvilo stále častěji. Koalice nebyly v tomto ohledu zcela jednoznačné. Jen málokdo i z vrcholných československých politiků se ale odvážil temné predikce o kontrarevolučních záměrech zcela ignorovat. Představa, že obrodného procesu mohou zneužít nežádoucí rozvratné živly, poměrně záhy zakořenila a varování před „pravicovými antisocialistickými silami“ se stalo nedílnou součástí reformní politiky. Snaha brzdit určité tendence coby „extremistické“ a kupříkladu zabránit obnově sociální demokracie, nepřipustit oficiální ustavení Klubu angažovaných nestraníků a Klubu politických vězňů K 231 či úvahy nad nezbytností znovuzavedení určitých cenzurních opatření se odrazily i na plenárním zasedání Ústředního výboru KSČ v květnu 1968.

Na druhou stranu ani přitakání sovětskému výkladu nebylo u stále zřetelněji „konzervativně“ se profilujících činitelů od počátku jednoznačné. I když někteří, jako třeba Vasil Biľak, byli v ochotě jít sovětské straně naproti a iniciativně předkládat doklady o hrozící kontrarevoluci hodně napřed. Československo-sovětská antireformní koalice se formovala postupně a její kontury, rozsah i charakter jsou dodnes poměrně nezřetelné. Z neurčité masy kritiků obrodného procesu, pravidelných návštěvníků sovětské ambasády – stěžovatelů, informátorů a donašečů – se nakonec jasně vyprofilovala skupinka podepsaná pod takzvaným zvacím dopisem: tajemník Ústředního výboru KSČ Alois Indra, poslanec Národního shromáždění a ředitel významného strojírenského koncernu ČKD Praha Antonín Kapek, členové předsednictva ÚV KSČ Drahomír Kolder, Vasil Biľak a Oldřich Švestka, který byl zároveň šéfredaktorem *Rudého práva*. Ve svém dopise, předaném sovětské straně

na poradě vedení šesti komunistických stran na počátku srpna 1968 v Bratislavě, se obrátili přímo na Brežněva a zopakovali mu, co sám od jara tvrdil: že obrodný proces se vymknul kontrole a „elementy straně nepřátelské“ vyvolávají „antikomunistickou a antisovětskou psychózu“. Tvrdili, že stranické vedení ztratilo schopnost se bránit, „sama podstata socialismu“ je ohrožena a kontrarevoluční převrat je na spadnutí. S tímto zdůvodněním prosili o pomoc a podporu „všemi prostředky, které máte k dispozici“. Na závěr sovětského vůdce ujistili, že budou „ze všech svých sil bojovat vlastními prostředky“, ale v případě, že by jejich snahy selhaly, vyzvali ho, ať prohlášení považuje za „naléhavou prosbu“ o „akci“ a „všestrannou pomoc“.¹¹

Tato historicky dostatečně známá iniciativa nepředstavovala ojedinělý akt podpory sovětské politiky. Sovětská strana podobných projevů propagandisticky využívala a některé přímo sama iniciovala. Patřilo sem například červnové manifestační setkání desítky tisíc členů Lidových milic v Praze, sešlost starých členů strany v Humpolci a akce devětadevadesáti zaměstnanců podniku Praga auto, kteří v červenci odsoudili „kampaň“ proti Sovětské armádě, jež i po skončení cvičení vojsk Varšavské smlouvy v druhé polovině června 1968 prodlužovala svůj pobyt v Československu. Doprovodné dopisy a petice vyjadřující přátelství k Sovětskému svazu a kritizující prvky reformní politiky byly zveřejněny v moskevské *Pravdě* a dále kolovaly v tisku partnerských socialistických zemí.¹² „Zvací dopis“ ovšem nepodnítil vojenskou invazi, o které už na začátku srpna bylo s největší pravděpodobností rozhodnuto. Takzvaná Brežněvova doktrína o omezené suverenitě aneb kolektivní zodpovědnosti států Varšavské smlouvy za obranu socialismu v jedné každé z nich uzrávala už nějakou dobu před jednáním v Bratislavě. V tomto smyslu šlo spíše o dopis „doprovodný“, který měl vojenskou invazi legitimizovat před vnějším světem i veřejností států zapojených do akce. Klíčové přitom bylo, že signatáři dopisu se jménem Aloise Indry sovětské straně nabídli k otevřenému komplotu. Svůj scénář na vyjádření nedůvěry stávajícímu vedení, ovládnutí sdělovacích prostředků a převzetí moci nad stranou a vládou se chystali rozehrát pouze v koordinaci s invazí vojsk Varšavské smlouvy. Jejím představitelům zároveň slíbili zajistit širší podporu vojenské akce.¹³ O detailech tohoto vlastizrádného plánu, stejně jako o okruhu zapojených kompliců, se můžeme dodnes dohadovat. Jak známo, projekt bleskového převratu ztroskotal hned v zárodku. Když v noci z 20. na 21. srpna 1968 dorazila na právě zasedající předsednictvo Ústředního výboru KSČ zpráva, že sovětská, maďarská, polská, bulharská a východoněmecká vojska překročila československé hranice,¹⁴ nepodařilo se pučistům prosadit prohlášení, které by vojenskou invazi legitimizovalo. Oproti jejich nadějím se členové předsednictva ÚV KSČ František Barbírek a Jan Piller naopak přidali k prohlášení, které vpád vojsk odsoudilo a označilo za porušení mezinárodního práva. Z jedenácti členů předsednictva se

proti této verzi nakonec postavili jen čtyři: Vasil Bifak, Oldřich Švestka, Drahomír Kolder a Emil Rigo.

Pro další výklad je přitom podstatné, že invaze vojsk Varšavské smlouvy byla od počátku spojena s vizí zásadního politického zvratu, na kterém se přímo podílela skupina prosovětsky orientovaných aktivistů. Prvotní fiasko ani masový odpor proti vojenské okupaci, který načas zavládl v zemi, projekt zásadních politických změn nezrušily, pouze ho zkomplikovaly a jeho realizaci oddálily. Takzvanou normalizací podle sovětských představ se zabývá první kapitola knihy. Šlo samozřejmě o komplexní proces, který jsem nemohla sledovat ve všech jeho peripetiích. Vycházím z toho, že mnohé již k tématu bylo řečeno a napsáno, a soustředím se na aspekty spojené, byť zprostředkovaně, s přítomností Sovětské armády v Československu. Sleduji ustavování podmínek jejího „dočasného pobytu“, které se dělo v mocensky nerovné situaci faktické okupace země, a hlavně turbulentní politický vývoj bezprostředně poté, co plán na rychlý politický puč selhal. Ke změnám podle sovětských představ docházelo postupně a svoji roli v tomto procesu sehrály i politické složky Sovětské armády dislokované v Československu. Také jejich prostřednictvím se dařilo mobilizovat minoritní a původně marginalizované odpůrce reforem a prosovětské aktivisty na nejrůznějších úrovních politické hierarchie, kteří se nejvíce zasadili o normalizační zvrát, k němuž v letech 1968 až 1970 došlo. Ten mimo jiné vyústil v oficiálně vyhlášenou tezi, povýšenou na historickou pravdu, že „vstup vojsk“ Varšavské smlouvy v srpnu 1968 byl aktem bratrské internacionální pomoci v boji proti hrozící kontrarevoluci. Působení podporovatelů sovětské politiky považuji za klíčový aspekt posrpnového politického vývoje, a věnuji mu tedy poměrně důkladnou pozornost. Platí to tím spíše, že takzvané formování zdravých sil, jak byl tento proces dobovým žargonem označován, zprostředkovaně svědčí o politickém vměšování sovětských komandatur, o kterém jinak máme k dispozici poměrně málo přímých materiálů, především z vnitřních, sovětských zdrojů. Obraz vzájemné spolupráce sovětských velitelství a jejich místních pomahačů skládám z množství lokálních detailů, které ovšem vykazují řadu zobecnitelných rysů a opakujících se vzorců jednání, z nichž se dá usuzovat na vědomou koordinaci na sovětské straně. Navazuji přitom na dobové komentáře, již zveřejněné dokumenty i historické studie, které se iniciativní spolupráce vybraných jedinců na centrální i místní úrovni se sovětskými činiteli, politiky i politickými důstojníky tak, či onak dotýkají. Lokální vývoj se snažím propojit s krajskou a centrální úrovní a poskytnout tak alespoň částečný obraz této akční sítě, a především plasticky vylíčit důsledky, které tato politika vměšování zdejší společnosti přinesla. Teze o přátelské pomoci proti hrozící kontrarevoluci se totiž nezastavila na úrovni oficiální deklarace, ale změnila se v politickou doktrínu, která hluboce

zasáhla do společenských poměrů. Stala se výkladovým rámcem a kritériem hodnocení masových čistek, ovlivnila celkové klima v zemi, poznamenala politickou i mediální kulturu. S novou silou obnovila politiku družby se Sovětským svazem, ve které získala svoje místo i Sovětská armáda.

Mocensky prosazená změna přístupu k přítomné Sovětské armádě se projevila i v materiální podpoře, kterou jí československý stát poskytoval. Postupný obrat poměrů i na úrovni ekonomiky popisuje druhá kapitola, především na příkladu výstavby ve prospěch Sovětské armády. Prostorová expanze, kterou Sovětská armáda za svůj více než dvacetiletý pobyt v Československu zaznamenala, se děla částečně za tiché komplicity československého státu, částečně za jeho aktivní finanční účasti. Ta během let dosahovala miliardových částek. Budování širokého zázemí a komplexní infrastruktury mimo jiné umožnilo pobyt rodinných příslušníků sovětských důstojníků, s jejichž životem v Československu původní dislokační plány nepočítaly. V druhé kapitole se rovněž zabývám tím, jaké důsledky mělo prioritní rozšiřování sovětské základny na dodržování československých právních norem, případně jak se právní povědomí v praxi neustále odsouvalo na vedlejší kolej, mimo jiné poměrně častou zpětnou legalizací faktického stavu. Popisují postupnou ztrátu kontroly nad objekty v držení Sovětské armády, když československý stát sice umožnil jejich kontinuální rozrůstání, ale do velké míry rezignoval na výkon správy. Sleduji také, jak se systémové preferování potřeb Sovětské armády nad zájmy československého státu a bezradnost při vymáhání jeho pravomocí dramaticky promítly do stavu životního prostředí v místě dislokace sovětských posádek. Katastrofální ekologická situace se stala odvrácenou stranou všestranné materiální podpory a péče, které československý stát Sovětské armádě věnoval.

Studie se přímo nezabývá vojenskými úkoly, které Sovětská armáda na území Československa plnila, tato otázka zůstává i vzhledem k dobovému utajení do velké míry nezodpovězena. Střední skupina vojsk se v rámci svého výcviku podílela na řadě společných cvičení s Československou lidovou armádou, zůstávala ale samostatným tělesem, které si svoji činnost pečlivě střežilo. Československé státní, stranické ani armádní vedení k celkovým podrobným údajům o ní nemělo přístup. Přesnější informace o počtech vojáků a charakteru vybavení Střední skupiny vojsk se československá strana dozvíдалa až v době jejího odchodu ze země v letech 1990–1991. Tehdy bylo zaznamenáno celkem 73 500 vojáků, které už ovšem – na rozdíl od roku 1968 – doprovázelo skoro sedmapadesát tisíc civilních zaměstnanců a rodinných příslušníků. Z nejrůznějších zdrojů, včetně dobového pozorování západních zpravodajských služeb, lze zpětně vyvodit, že Střední skupina vojsk měla dvě tankové a tři motostřelecké divize a několik podpůrných útvarů. Dvě divize podléhaly přímo hlavnímu velitelství Střední skupiny vojsk v Milovicích,

tři divize velitelství 28. sboru v Olomouci. Divizní velení se nacházela v Milovicích, Mladé Boleslavi, Bruntále, Vysokém Mýtě a Zvolenu. Střední skupina vojsk disponovala i leteckými silami, které sestávaly ze dvou stíhacích leteckých pluků a z vrtulníkové jednotky. Celkem tvořila jednu armádu s dělostřeleckou brigádou v Jeseníku, brigádou mobilních odpalovacích zařízení operačně taktických raket v Turnově a protiletadlovou raketovou brigádou v Kuřívodech. Nad rámec původní dislokace z října 1968 začala záhy budovat malé spojovací a odposlouchávací útvary podél západních a jihozápadních hranic Československa.¹⁵ Z nepřímých indicií se obecně usuzuje, že disponovala i jadernými zbraněmi.

Z hlediska místního obyvatelstva bylo zásadní, že ve svých aktivitách nebyla Sovětská armáda československým státem nijak zásadně omezována. Výcvik ve vojenských prostorech, včetně přesunů do nich, si plánovala podle vlastních potřeb a bez ohledu na svoje okolí. Mezi provozem sovětských posádek a místním obyvatelstvem tak vznikaly třecí plochy, do nichž se specifická bojová činnost a vojenská technika významně promítaly. Jediné, co se Sovětská armáda snažila důsledně omezovat, byl pohyb jejich příslušníků mimo kasárenské objekty, které vojíni směli opouštět jen v útvaru, pod dohledem velitele nebo kvůli striktně vymezenému úkolu. V praxi ovšem byly kasárenské zdi a ploty o něco propustnější, než připouštěla dohodnutá pravidla. Třetí kapitola se zabývá různými aspekty komplikovaného vzájemného soužití, v němž často nad zájmy místního obyvatelstva vítězily potřeby bojové připravenosti sovětských vojsk. Zároveň se zde odrážely další důležité články podpory, které československý stát Sovětské armádě poskytoval, včetně podpory mediální, jež spočívala v budování výhradně pozitivního obrazu Sovětské armády. Ten sice v závislosti na jistých proměnách, ke kterým došlo na úrovni oficiální paměti, doznal určitých změn, nicméně až do roku 1989 znemožňoval sovětskou přítomnost v Československu ve veřejném prostoru jakkoliv problematizovat. To se zpětně promítalo do řešení citelných problémů, které pobytem Sovětské armády pro místní obyvatele i úřady vznikaly. Komplexní otázku vzájemného soužití sovětských posádek a jejich obyvatel s místními dávám do kontextu protichůdných logik: politiky družby, vyzdvihující vzájemné přátelské vztahy, a naproti tomu střezení vojenského tajemství, jež veškeré vztahy naopak činilo potenciálně podezřelými a ve svém důsledku nežádoucími. Věnuji pozornost jak propagovaným družebním vztahům, tak skrytému prověřování veškerých vzájemných styků ze strany československých a sovětských bezpečnostních složek.

Z povahy dostupných materiálů ponechávám stranou život a vztahy uvnitř sovětských posádek a stejně jako v případě vojenských útvarů jako celků se zaměřuji na individuální jednání jejich obyvatel výhradně ve vztahu k místní společnosti. Oficiální i neoficiální interakce byly významnou měrou formovány strukturálním